

МОВОЗНАВСТВО

СУЧАСНА КОГНІТИВІСТИКА

УДК 81-11

Балабан О. О.,

докторант

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

elena-balaban@yandex.ru

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У РІЗНИХ СФЕРАХ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Анотація

Статтю присвячено дослідженню семантичних універсалій у різних сферах гуманітарного знання. З'ясовано, що на універсалійні явища звертали увагу ще в епоху середньовіччя філософи, фізики, математики (Р. Декарт, Б. Паскаль, Й. Лейбніц, а пізніше Е. Кассирер, П. Рікер) і звичайно згодом лінгвісти (А. Вежбицька, А. Залевська). У висновку зазначено, що слід звернути увагу на існування універсальних когнітивних структур у мисленні, які тим чи іншим чином реалізуються в мові.

Ключові слова: універсальні елементи, універсальні структури, семантичні універсалії, прототипи, когнітивні структури.

Summary

The article presents a survey of semantic universals in different spheres of humanities. It is clarified that semantic universals were in the spotlight of philosophers, physics, mathematicians at the period of the Middle Ages (René Descartes, Blaise Pascal, Gottfried Wilhelm Leibniz and lately Ernst Cassirer, Paul Ricœur) and of course linguists (A. Wierzbicka, A. Zalevska). The conclusions reflect the necessity to pay at the universal cognitive structures in thinking, which are realised in language in any way.

Key words: universal elements, universal structures, semantic universals, prototypes, cognitive structures.

Пошуки спільного, тобто універсального в мовах та розмови про те, що існують деякі універсалії людської думки, ведеться давно. Починаючи із сімнадцятого століття (Р. Декарт [4], Б. Паскаль [10], Г. В. Лейбніц [13; 19] та ін.), це питання періодично піднімається як філософами, так і лінгвістами. Наприклад, Дж. Локк називав такі універсалії простими ідеями, які не можуть бути визначені. Прості ідеї, з точки зору Дж. Локка, отримуються від відчуттів. Їх не можна визначити але вони займають центральне місце у житті людини. Усі відношення, вважає Дж. Локк, зводяться до простих ідей. Приклади простих ідей: світло, різні відтінки кольору, вогонь, смакові відчуття – кислий, солений, солодкий тощо [7, 169–172]. Як можна бачити, Дж. Локк був одним з тих дослідників, хто проводив пошук універсальних елементів людської думки.

Цей пошук проводив і Й. В. фон Ґете. Для позначення універсалій людської думки він ввів термін “первинний феномен” і вважає, що людству їх надає природа. Досвід, як зауважує Й. В. фон Ґете, повний первинних феноменів: “Те, що ми помічаємо в досвіді, є більшою

частиною тільки випадками, які при деякій уважності можна підвести загальні емпіричні рубрики. Вони розкриваються спостереженню завдяки феноменам. Ми називаємо їх первинними феноменами тому, що в явищі немає нічого більше їх... Первинний феномен ідеальний, реальний, символічний...” [3, 356]. У первинному феномені, згідно Й. В. фон Гете, повинні ми стикаємося з божественним. Люди, вважає Й. В. фон Гете, повинні насолоджуватися тими явищами, які надає людству природа, оскільки ці явища і складають сутність людського життя: “Зміна дня та ночі, пори року, квітів та плодів і всі інше, що з’являється перед нами у певні строки, щоб ми могли і повинні були насолоджуватися цими явищами, – ось що складає, власне, пружину людського життя” [3, 188].

Метою даної статті – розглянути різні підходи до пошуку універсальних елементів людської думки. Виокремлення цих елементів необхідно для кращого розуміння Людини, що мислить і що говорить. Серед завдань, що сприяли вирішенню поставленої мети: 1) дослідити історію дослідження і виявлення семантичних універсалій; 2) узагальнити ці доробки та визначити перспективи дослідження.

Вочевидь, у самій ідеї семантичних універсалій щось є, і не випадково до цієї проблеми звертаються філософи, психологи і лінгвісти. Ці універсальні елементи людської думки називаються по-різному: у роботах психологів – архетипами; у роботах філософів – первинними символами, прасимволами, первообразами; у роботах лінгвістів – семантичними універсаліями. Не дивлячись на різні терміни, ясно одне – з одного боку, це повинні бути деякі структури свідомості, універсальні для всього людства, з іншого боку, це елементи мови, які схожим чином виражають універсальні структури свідомості.

Як відомо, поняття архетипу було розроблено К. Юнгом на основі вивчення первісних шарів психіки, що мали прояв у сновидіннях. Ця ідея з’явилась під впливом З. Фрейда, про що пише і сам К. Юнг: “...ми повинні взяти до уваги явище (вперше описане та прокоментоване З. Фрейдом), що полягає в частому попаданні до сновидінь елементів, що не належать особистості сновидця і ніяк не співвідносяться з його досвідом. Ці елементи...були названі З. Фрейдом “залишками старовини” [...]. Схоже, вони є первинними, природженими і успадкованими від первісних людей формами розуму” [19, 65]. Архетипові образи або архетипи, згідно К. Юнгу, це елементи підсвідомості людини, які складаються на основі людської діяльності, вони притаманні всім людям, успадковуються і частіше за все проявляються в сновидіннях. Однак їх присутність у свідомості можна виявити тільки через мову. Мова актуалізує ці стародавні символи або архетипи.

Практично всі дослідники символічних форм звертались до ідеї єдиного словника первинних символів або архетипів. Ось що з цього приводу говорить Е. Кассирер, автор “Філософії символічних форм”: “Оскільки практично всі слова походять від природних властивостей речей

або від чуттєвих вражень та емоцій, то ідея “універсального словника” духу, що містить значення слів в усіх членороздільних мовах та зводить все до їх початкової єдності ідей, виявляється не зовсім фантастичною” [6, 78].

Ідея архетипу також активно використовується в філософії. О. Шпенглер для цього використовував термін “прафеномен” або “прасимвол” та виокремив деякі прафеномени культури – протяжність, простір, орнамент, доля. Прасимволи культури, згідно О. Шпенглеру, визначають багато інших символів культур. Із протяжності бере свій початок різниця між “праворуч” та “ліворуч”. А також “знизу вверху” тощо [18].

Проблема символічності буття хвилювала і П. Флоренського, який використовував термін “прототип”. Прототипи – це хмари, туман, дерева, сонце, птахи. До первообразів П. Флоренський відносить і лік людини. До поняття ліку входить не тільки обличчя, але і вторинні органи виразності – “маленькі обличчя”, як їх називає П. Флоренський – руки та ноги. До первообразів відноситься і одяг людини [16, 42–56].

У роботі “Символ і свідомість” розкрили своє розуміння елементарного символу М. Мамардашвілі та А. П’ятигорський. Такий елементарний символ вони назвали первинним символом. Первинний символ, з їх точки зору, знаходиться на рівні спонтанного життя свідомості. На думку М. Мамардашвілі та А. П’ятигорського, за первинними символами немає ніякої рефлексивної процедури. Тут, вочевидь, величезну роль відіграв випадок – люди опинились у контакті з тим, що зараз можна назвати первинним символом або використали цей символ як річ, не знаючи про те, символи це або ні. Відзначається, що первинні символи про, які ми знаємо, зовсім не багато: колесо з радіальними спицями, хрест, дерево життя коріннями вгору [9].

До проблеми символічності звертаються і лінгвісти. Вони розглядають цю проблему з точки зору того, як ця символічність переломлюється в мові. Е. Бенвеніст, наприклад, відзначає універсальний характер символізму підсвідомості. Якщо судити по дослідженнях, що проведені в галузі сновидінь та неврозів, відзначає Е. Бенвеніст, символи підсвідомості утворюють “словник”, загальний для всіх народів, незалежно від мови. Там де символіка виявляє себе в мові. Її можна назвати і підмовною і надмовною. Підмовною вона є тому, що джерело цієї символіки розташоване глибше, ніж та галузь, в якій завдяки вихованню та навчанню закладається система мови. Ця символіка є над мовною внаслідок того, що в неї (символіці) використовуються знаки дуже ємкі, яким у звичайній мові відповідали б не мінімальні, а більш крупні одиниці мовлення [1, 125].

Ф. Уілрайт вважає, що архетипові символи свідомість реалізується в мовленні за допомогою метафори. Архетиповий символ визначається як символ, який несе одне і те ж значення або похідне значення для більшості людей, якщо не для усього людства. Можна відзначити, говорить Ф. Уілрайт, деякі символи, такі, як “небесний батько”, “земна мати”, “світло”,

“кров”, “вверх-низ”, “вісь колеса” та інші з’являються в досить віддалених культурах, на такому великому відстані один від одного, якщо розглядати у просторі та часі. Окрім цих символів Ф. Уілпрайт згадує в своїй роботі наступні архетипові символи: кров, світ, вогонь, життя, смерть [15, 98–109].

П. Рікер у своїх роботах говорить про завдання лінгвістичного аналізу символічних висловлювань – необхідно більш повне та загальне перерахування символічних форм, куди б увійшли космічні символи та символи сновидінь з усіма їх еквівалентами у фольклорі, легендах, прислів’ях, міфах та поетичних образах. Не дивлячись на різницю цих символів, стверджує П. Рікер, їх об’єднує те, що до людини усі ці символи приходять з мовою. Навіть сон стає об’єктом аналізу, коли він переказаний. У роботі “Символіка інтерпретації зла” П. Рікер розглядає символи первісного гріха людини: плями, помилки, кривого шляху – як архетипове. Первинне символи, на думку П. Рікера, прояснюють інтенціональну структуру символу як такого. Символ містить в себе подвійну інтенціональність; понад усе, існує первинна, або буквальна інтенціональність, над якою надбудовується вторинна інтенціональність, що вказує на існування плям, гріховного, винного. Таким чином, символічний смисл формується в середині буквального смислу і самим буквальним смислом, який, оперуючи аналогією, породжує те, що йому аналогічно [12, 336–461].

Ю. Лотман, як відомо, довгий час очолював семіотичну школу в Тарту. Більшість його робіт були присвячені дослідженню символів окремих епох та окремих авторів. Він писав, що “абетка” символів того чи іншого поета не завжди індивідуальна, автор може черпати свою символіку з арсеналу епохи. Цілий ряд символів пронизує по вертикалі всю історію людства, при цьому можлива актуалізація досить архаїчних образів символічного характеру. Це так звана “стрижнева”, за Ю. Лотманом, група символів, яка має глибоку архаїчну природу і сходиться до дописемної епохи. Ю. Лотман підкреслює, що елементарні за своїм вираженням символи мають велику культурно-сміслову ємкість: “Саме “прості” символи формують символічне ядро культури” [7, 13].

Особливий внесок у дослідження первинного символу в свій час вніс О. Потебня. Основну увагу він приділяв аналізу символів у прислів’ях, приказках, порівняннях. Були виокремлені та описані численні символи, пов’язані з явищами природи: вогонь, вода, світло, хмара, пил, туман, дим, мороз; зі смаковими почуттями: солений, гіркий, солодкий; з тваринами та рослинами: змія, оса, кропива [11]. Дж. Фрезер, англійський етнограф, також розглядав систему первинних вірувань. У книзі “Золота гілка” велику увагу приділено культу природних явищ та тварин. Пригадуються і ті частини тіла людини, яким надавалось магічне значення: кров, волосся, зуби, голова, печінка, череп [17].

Семантичні універсалії часто називають внутрішнім лексиконом людини. Деякі лінгвісти зробили спробу скласти словник внутрішнього лексикону людини. Наприклад, американський мовознавець М. Сводеш, використовуючи методи лексикостатистики та глотохронології на матеріалі восьми мов, намагався показати доісторичні етнічні контакти англійської мови. Для досягнення цієї мети він виокремив певний перелік слів основного лексичного ядра мови. Елементи, як відзначає М. Сводеш, придатні для цього переліку, повинні бути універсальними і не повинні були позначати предмети, які зустрічаються всюди та відомі кожному члену суспільства. Елементи переліку також повинні бути усталеними та стійкими [14, 38–39]. М. Сводеш назвав цей перелік. Представимо цей перелік більш детально за семантичними групами:

слова, що локалізують: *here, far, near, right, left, there, this, that;*
займенники: *I, we, he, she;*

слова, що позначають рух та покій: *come, sit, give, fly, stand, hold, fall, swim, turn, walk, throw, pull, float, lie, live, push;*

дії: *wash, split, tie, hit, wipe, cut, rub, dig, scratch, squeeze;*

періоди часу: *year, day, night;*

числівники: *from one to ten, twenty, hundred;*

кількість: *all, few, many, some;*

величина: *wide, thick, thin, narrow, big, small, long, short;*

предмети та явища природи: *ice, salt, star, sun, wind, sky, cloud, rain, water, sea, smoke, snow, mountain, ash, earth, dust, lake, fog, river, fire;*

рослини та частки рослин: *bark, leaf, grass, tree, root, flower, wood, seed, berry, stick;*

тваринний світ: *worm, snake, louse, fish, dog, animal, bird;*

людина: *man, woman, person, child;*

частини тіла та речовини: *heart, eye, feather, skin, bone, head, mouth, nose, wing, blood, ear, tongue, tooth, foot, egg, back, tail, meat, belly, neck, hair, liver, leg, fat, guts;*

дії, що відбуваються за допомогою рота: *sing, laugh, cry, split, suck, speak;*

колір: *black, green, red, white, yellow;*

описові елементи: *old, dry, good, new, warm, rotten, sharp, right, straight, smooth, bad, wet, dull, dirty;*

родичі: *brother, sister, father, mother, husband, wife;*

предмети культури та культурна діяльність: *sew, rope, shoot, hunt, cook, count, play, dress, dance, spear, stab, fight;*

різне: *name, other, burn, no, blow, freeze, swell, way, kill, work* [11, 75-87].

Ще однією спробою виокремити семантичні універсалії є робота А. Вежбицької “Семантичні універсалії”. У роботі відчувається вплив ідей Дж. Локка. Визначення семантичних універсалій відбувається на основі їх “невизначеності”, тобто неподільності на більш дрібні елементи. А. Вежбицька при цьому цілком справедливо зауважує, що семантичні примітиви “не можуть

відноситися до наукового або елітарного жаргону, а скоріше повинні бути відомі всім, включаючи дітей” [2, 237]. Принцип неподільності або нерозкладності семантичних примітивів автоматично викреслює з цього переліку, які виокремлюються якості таких багатьма філософами і лінгвістами, наприклад, явища природи: ліс, дощ, море, природа, ріка, хмара, гора, вітер. Вони зі списку виключені, оскільки їх можна описати або визначити.

Справа в тому, що невизначеність є лише одним із критеріїв семантичних примітивів. Гіпотеза А. Вежбицької полягає в тому, що за допомогою семантичних примітивів (або їх еквівалентів у будь-якій мові) можна витлумачити всі речові висловлювання та описати всі семантичні відношення, що існують між різними висловлюваннями. Такому критерію відповідає небагато мовних одиниць. До таких примітивів, на думку А. Вежбицької, відносяться наступні елементи: хотіти, не хотіти, відчувати, думати про, уявляти собі, сказати, становитися, бути часткою. На користь даного переліку, з точки зору автора, свідчить про те, що, всі елементи, наведені в ньому є загальнозрозумілими і твердо укоріненими у досвіді кожної людини і що з їх допомогою можна витлумачити велику кількість різноманітних висловлювань [2, 225–252].

Також проводились експерименти щодо виокремлення “внутрішнього лексикону людини”. А. Залевська використала цього асоціативний метод. В основу був закладений досвід при укладанні асоціативного словника-тезауруса англійської мови, підготовленого в Единбурзькому університеті. А. Залевською був проведений ряд експериментів, у результаті чого було виокремлено 75 слів, що відносяться до ядра лексикону. Наведемо цей перелік: *me, man, good, sex, no, yes, nothing, work, food, water, people, time, life, love, bad, girl, up, car, black, what, house, out, death, home, nice, red, now, hard, white, woman, bed, school, help, pain, sea, dog, never, of, old, paper, down, green, in, person, fire, to, rubbish, light, dead, ship, music, noise, cold, women, you, men, happy, drink, head, hair, great, tree, church, fear, boy, horse, it, war, wood, fool, friend, fat, fun.*

Подальші експерименти дозволили А. Залевській розширити ядро лексикону до 586 слів [5].

Із наведених переліків наявно, що такі терміни, як “внутрішній лексикон”, “ядро лексикону”, “внутрішній словник”, “архетип”, “первинний символ”, “прототип”, “прафеномен”, відображають по сутності одне і те ж – деякі центральні або первинні структури нашої свідомості, які отримують вираження в мові. Вочевидь, трудно визначити коло цих сутностей із точністю до одиниць тому, що ми всі різні – у нас різне виховання, смаки, пристрасті, генетика, ландшафт, культурні традиції, які вносять елемент різноманітності в характер сприйняття і, відповідно, мислення та мова. Але, очевидно, і те, що є цілий ряд первинних сутностей, загальних для всього людства. Питання про існування універсальних когнітивних структур у мисленні, які тим чи іншим чином реалізуються в мові, є, як ми вже

говорили, не новим. Проблема, однак, полягає не тільки в тому, щоб окреслити їх важливість для Людини, що говорить ті мислить. Таким чином, ми робимо ще один крок на шляху до пояснення того, як відбувається концептуалізація дійсності людиною, що говорить та мислить.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Вежбицкая А. Из книги “Семантические примитивы”. Введение / А. Вежбицкая // Семиотика / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – С. 225–252.
3. Гете И. В. Избранные философские произведения / И. В. Гете. – М. : Наука, 1964. – 520 с.
4. Декарт Р. Метафізичні роздуми / Рене Декарт ; [пер. з фр. З. Борисюк, О. Жупанський ; ред. П. Соколовський]. – К. : МП “Юніверс”, 2000. – 304 с.
5. Залевская А. А. Ассоциативный тезаурус английского языка и возможности его использования в психологических исследованиях / А. А. Залевская // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики : сб. научных трудов. – Калинин : Изд-во КГУ, 1983. – С. 26–41.
6. Кассирер Э. Философия символических форм : в 3-х т. / Э. Кассирер. – М. : Университетская книга, 2002. – Т. 1. – 272 с.
7. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1. – 679 с.
8. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам XXI. Символ в системе культуры. – Тарту, 1987. – Вып. 756. – С. 10–21.
9. Мамардашвили М. К. Символ и сознание : (Метафизические рассуждения о сознании, символе и языке) / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М., 1997. – 276 с.
10. Паскаль Б. Трактаты. Полемические сочинения. Письма / Паскаль Блез ; [пер. с фр. О. Хома, С. Долгов.]. – К. : Port-Royal, 1997. – 573 с.
11. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 626 с.
12. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикер; [пер. с фр. и вступ. ст. И. Вдовиной]. – М. : Канон-пресс-Ц ; Кучково поле, 2002. – 624 с.
13. Савельев А. Л. История идеи универсальной грамматики с древнейших времен и до Лейбница / А. Л. Савельев. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. – 381 с.
14. Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатическом датировании / М. Сводеш // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – Вып. 1. – С. 53–87.
15. Уилрайт Ф. Метафора и реальность / Ф. Уилрайт // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 82–110.
16. Флоренский П. Иконостас / П. Флоренский. – М. : АСТ, 2003. – 203 с.
17. Фрезер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Фрезер ; [пер. с англ. М. К. Рыклина]. – М. : АСТ, 2003. – 781 с.
18. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер ; [пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна]. – М. : Мысль, 1993. – 663 с.
19. Юнг К. К вопросу о подсознании / К. Юнг // Человек и его символы. – М. : Университетская книга, 1997. – С. 13–103.
20. Ягодинский И. И. Философия Лейбница : процесс образования системы : первый период, 1659–1672 / И. И. Ягодинский. – СПб. : Наука, 2007. – 367 с. – (Серия “Слово о сущем”. – Т. 72).

Стаття надійшла до редакції 14 листопада 2016 року